

९. जग : निर्वसाहतीकरण

९.१ निर्वसाहतीकरण : आशिया

९.२ निर्वसाहतीकरण : आफ्रिका

या पाठात आशिया आणि आफ्रिका खंडातील निर्वसाहतीकरणाचा आढावा आपणास घ्यायचा आहे. निर्वसाहतीकरणाची प्रक्रिया आपण काही उदाहरणांच्या आधारे समजून घेऊ.

९.१ निर्वसाहतीकरण : आशिया

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात निर्वसाहतीकरण प्रक्रियेने वेग घेतला. युरोपीय राष्ट्रांचे आपआपसांतील संघर्ष, पहिले व दुसरे महायुद्ध आणि वसाहतींमधील वसाहतवादविरोधी चळवळी यांमुळे निर्वसाहतीकरणाला चालना मिळाली. वसाहतवादाच्या माध्यमातून वसाहतींच्या शोषणाचे समर्थन करणे वैचारिकदृष्ट्या युरोपला शक्य नव्हते. इंग्लंडला अमेरिकेची मदत घेण्यावाचून पर्याय नव्हता. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ कळसाला पोहोचली होती. यामुळे इंग्लंडला वास्तवाची जाणीव झाली. यातूनच पुढे पहिल्या महायुद्धानंतर काही

अधिक माहितीसाठी : निर्वसाहतीकरणास

चालना मिळण्यास अटलांटिक सनद कारणीभूत आहे. जगाची रचना कशी असावी या संदर्भात दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकेचे अध्यक्ष फ्रँकलीन रूझवेल्ट आणि ब्रिटनचे प्रधानमंत्री विन्स्टन चर्चिल यांनी जी घोषणा केली तिला 'अटलांटिक सनद' असे म्हणतात. 'इंग्लंड-अमेरिकादी दोस्त राष्ट्रांना कोणाचेही राज्य लुबाडायचे नाही, युद्धोत्तर काळात

विन्स्टन चर्चिल

होणारे राजकीय व भौगोलिक फरक स्थानिक लोकांच्या इच्छेनुसारच करण्यात येतील व जगातील सर्व लोकांना स्वयंनिर्णयाचा हक्क राहील' असे या घोषणेत म्हटले होते.

जाणून घ्या.

अटलांटिक सनदीमधील तरतुदींची माहिती आंतरजालाच्या मदतीने मिळवा. वर्गात याबाबत चर्चा करा.

वसाहतींना अंतर्गत स्वायत्तता देण्याची प्रक्रिया सुरू झाली.

पहिल्या महायुद्धात जर्मनी व तुर्कस्तान या राष्ट्रांचा पराभव झाला. या राष्ट्रांच्या वर्चस्वाखाली असणाऱ्या वसाहतींच्या शासनव्यवस्थेसाठी राष्ट्रसंघाने विश्वस्त पद्धती आणली. इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांना विश्वस्त म्हणून कार्य करण्यास सांगितले. भारतापाठोपाठ सायप्रस, माल्टा हे देश स्वतंत्र झाले. १९७१ मध्ये ब्रिटनने इराणच्या आखातातून सैन्य काढून घेतले. पुढे सिंगापूरमधून इंग्लंड बाहेर पडले. फ्रेंच प्रभुत्वाखालील इंडोचायना, मोरोक्को, ट्युनिशिया, अल्जेरिया स्वतंत्र झाले. विसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत दक्षिण आफ्रिका स्वतंत्र झाला. वसाहतवाद संपुष्टात येऊन हळूहळू निर्वसाहतीकरण घडून आले. हे घडून येण्यास संयुक्त राष्ट्रे ही संघटना कारणीभूत ठरली.

मालदीव : मालदीवमध्ये १५०७ मध्ये पोर्तुगीजांनी प्रवेश केला. तेव्हापासून मालदीव गोव्यातील पोर्तुगीजांकडे खंडणी पाठवू लागले. १५७३ मध्ये पोर्तुगीजांची सत्ता मलबार येथील मुहम्मद ठाकूरफानु अल आझम याने संपुष्टात आणली. तो सुलतान झाल्यावर त्याने डचांशी करार करून या बेटांची जबाबदारी त्यांच्याकडे सोपवली. तेव्हापासून मालदीवचा सुलतान डचांची सत्ता असणाऱ्या श्रीलंकेकडे (सिलोन) खंडणी पाठवू लागला. त्यानंतर हा प्रदेश ब्रिटिशांनी ताब्यात घेतला. ब्रिटिशांनी येथे हवाई तळ आणि रेडिओ केंद्र उभारले. ब्रिटिशांनी भातशेती करण्यासाठी भारतातील मजूर तेथे नेले होते. २६ जुलै १९६५ रोजी कोलंबो येथे झालेल्या करारानुसार मालदीवला स्वातंत्र्य मिळाले.

श्रीलंका : ब्रिटिशांनी श्रीलंका (सिलोन) येथे १७९८ ते १९४८ पर्यंत राज्य केले. डच आणि पोर्तुगीज

यांचा पराभव करून ब्रिटिशांनी श्रीलंका ताब्यात घेतले. ब्रिटिश सत्तेविरोधात श्रीलंकेमध्ये उठाव झाले. श्रीलंकेमध्ये कॉफी लागवडीच्या क्षेत्रात काम करण्यासाठी ब्रिटिशांनी अनेक तमिळ मजूर दक्षिण भारतातून नेले. कॉफी, चहा, रबर आणि नारळ यांच्या उत्पादन व विक्रीत ब्रिटिशांनी व्यापारी वर्चस्व मिळवले. ब्रिटिशांनी कोलंबो हे जागतिक बंदर म्हणून नावारूपास आणले. श्रीलंकेत ब्रिटिशांनी महाविद्यालये, विद्यापीठे स्थापन केली आणि बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन दिले. १९४८ मध्ये श्रीलंका हा देश ब्रिटिश वर्चस्वातून पूर्णपणे मुक्त झाला.

म्यानमार (ब्रह्मदेश) : इ.स.१५९९ मध्ये पोर्तुगिजांनी म्यानमारच्या राजाचा पराभव केला. या पराभवामुळे पोर्तुगिजांना म्यानमारमध्ये प्रवेश करणे सोपे झाले. इ.स.१६११ मध्ये म्यानमारमधील विविध राजघराण्यांनी एकत्र येऊन पोर्तुगिजांचा पराभव केला आणि देशाचे एकत्रीकरण केले. पुढे त्यांनी विस्तारवादाचा आश्रय घेऊन मणिपूर आणि आसामच्या भागावर ताबा मिळवला. ब्रिटिशांच्या अंमलाखालील प्रदेशास धोका उत्पन्न झाल्यामुळे ब्रिटिश आणि म्यानमार यांच्यात तीन युद्धे झाली. १८२६ च्या पहिल्या युद्धात ब्रिटिशांनी म्यानमारचा पराभव करून आसाम, मणिपूर ही राज्ये जिंकून घेतली. तसेच दुसऱ्या युद्धातही त्यांनी म्यानमारचा पराभव केला. याच दरम्यान फ्रान्सने म्यानमारमधील 'अप्पर बर्मा' या भागाचा ताबा घेतला. तिसऱ्या युद्धात इंग्लंडने मंडाले या भागाचा ताबा घेतला. पुढे ब्रिटिशांनी संपूर्ण म्यानमार आपल्या वर्चस्वाखाली आणले.

ब्रिटिशांनी म्यानमार ब्रिटिश भारताचा एक प्रांत म्हणून भारतात समाविष्ट केला. त्यानंतर १९३५ च्या कायद्यानुसार म्यानमार (ब्रह्मदेश) भारतापासून वेगळा करण्यात आला. ब्रिटिशांनी म्यानमारला स्वयंशासनाची मुभा दिली. १९३७ नंतर ऑग सॅन यांच्या नेतृत्वाखाली बर्मी लोकांनी 'बर्मा इंडिपेन्डन्स आर्मी' ही संघटना उभारली. त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धकाळात जपानला सहकार्य केले. म्यानमारमध्ये ब्रिटिशांची पीछेहाट होऊ लागली. १९४५ मध्ये ब्रिटिशांनी अमेरिकेच्या सहकार्याने म्यानमारमध्ये पुन्हा सत्ता मजबूत केली. देश सांभाळायचा असल्यास लोकमताकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हे लक्षात घेऊन ब्रिटिशांनी ऑग सॅन यांना उपाध्यक्ष केले.

४ जानेवारी १९४८ रोजी ब्रिटिशांनी म्यानमारला स्वातंत्र्य दिले.

९.२ निर्वसाहतीकरण : आफ्रिका

१९५० ते १९६५ या १५ वर्षांच्या अवधीत आफ्रिकेतील वसाहतींनी परकीय वसाहतवाद्यांचे वर्चस्व झुगारून टाकले. युरोपीय वसाहतवादी राष्ट्रांनी लादलेली शिक्षणपद्धती परकीय होती. याच शिक्षणपद्धतीतून शिकून तयार झालेले नेते वसाहतींना लाभले. या शिक्षण पद्धतीमुळे अमेरिकन स्वातंत्र्यलढा, फ्रेंच राज्यक्रांती, राष्ट्रवाद यांचे ज्ञान आफ्रिकेतील लोकांना झाले होते. त्यातूनच राष्ट्रीयत्वाची भावना आफ्रिकेतील देशांमध्ये निर्माण झाली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर आफ्रिकेतील राष्ट्रवादाला अधिकच चालना मिळाली. इंग्लंड व फ्रान्सने आफ्रिकन वसाहतींना हळूहळू काही अधिकार द्यायला सुरुवात केली. त्यातून स्वातंत्र्याची चळवळ अधिकच तीव्र होत गेली.

बांडुंग परिषद : भारताने १९४७ मध्ये पहिली आशियाई परिषद घेतली. त्या परिषदेत आशियातील २५ राष्ट्रांचे प्रतिनिधी सहभागी झाले होते. या परिषदेत झालेल्या चर्चेतून आशियाई प्रादेशिकतावादाची संकल्पना आकाराला आली. आशियातील जनतेचे प्रश्न, आशियाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक समस्यांकडे लक्ष वेधणे व परस्पर सहकार्यावर भर देण्यासंबंधी विचार-विनिमय झाला. या पार्श्वभूमीवर १९५५ मध्ये इंडोनेशियात बांडुंग येथे पहिली आशियाई व आफ्रिकन राष्ट्रांची परिषद भरली. या परिषदेत आफ्रो-आशियाई जनतेच्या प्रश्नांची चर्चा, जागतिक शांततेस प्राधान्य आणि सहकार्यावर भर देण्याचे ठरले.

आफ्रिकी ऐक्य कल्पना : आफ्रिकी ऐक्याचा विचार प्रथम एच.एस.विल्यम्स याने मांडला. त्याने लंडनमध्ये १९०० मध्ये पहिली अखिल आफ्रिका ऐक्य परिषद भरवली. या परिषदेस हजार असणाऱ्या डब्ल्यू.इ.बी.द्यूब्वा या कृष्णवर्णीय नेत्याने या कल्पनेस पहिल्या महायुद्धानंतर चालना दिली. १९१९ मध्ये पॅरिस येथे त्याने 'अखिल आफ्रिका ऐक्य परिषद' भरवली. त्याच्या पुढाकाराने पुढे आणखी काही परिषदा

झाल्या. यातूनच आफ्रिका खंडात आफ्रिकी ऐक्याची कल्पना लोकांच्या मनात रुजू लागली. या संदर्भात १९४५ मध्ये मँचेस्टर येथे परिषद भरली होती. या परिषदेत आफ्रिकी नेत्यांनी सक्रीय सहभाग घेतला.

आफ्रिका खंडातील निर्वसाहतीकरण : १९१४ मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाले. तेव्हा लायबेरिया आणि इथिओपिया वगळता संपूर्ण आफ्रिका खंड युरोपीय राष्ट्रांच्या सत्तेखाली होता. पहिल्या महायुद्धादरम्यान सहभागी असलेल्या राष्ट्रांच्या वसाहती आफ्रिकेत असल्याने अप्रत्यक्षरीत्या या वसाहती युद्धात ओढल्या गेल्या. पहिले महायुद्ध सुरू होताच इंग्लंड व फ्रान्स यांनी जर्मनीच्या ताब्यात असणाऱ्या आफ्रिकन वसाहती जिंकून घेण्यासाठी त्यांच्यावर हल्ले केले. महायुद्धात जर्मनीचा पराभव होताच जेव्हा राष्ट्रांना पराभूत राष्ट्रांच्या ताब्यातील वसाहती आपल्या ताब्यात घेण्याची तीव्र इच्छा झाली.

अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी या प्रसंगी पुढील भूमिका मांडली. त्यांच्या म्हणण्यानुसार जेव्हा राष्ट्रांनी विश्वस्त या नात्याने वसाहती सांभाळणे योग्य होते. वसाहतींना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार मिळणे आवश्यक होते. राष्ट्रसंघाने परस्पर सामंजस्याने असे ठरवले की १९१९ मध्ये ब्रिटन, फ्रान्स व बेल्जियम या तीन राष्ट्रांनी आफ्रिकेमधील जर्मन वसाहती आपसात विभागून घ्याव्यात. या वसाहतींच्या राज्यकारभारावर देखरेख ठेवण्यासाठी राष्ट्रसंघाने ११ सभासदांचे एक स्थायी मंडळ नेमले.

वुड्रो विल्सन

१९२० मध्ये केप कॉलनी, नाताळ, ऑरेंज फ्री स्टेट आणि ट्रान्सवाल या चार ब्रिटिश वसाहतींचे एकत्रीकरण होऊन त्यांचे दक्षिण आफ्रिका हे राज्य निर्माण झाले. परंतु त्यांच्यावरील गोऱ्या लोकांचे वर्चस्व संपले नव्हते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या अगोदर इजिप्त स्वतंत्र राष्ट्र झाले. त्यानंतर लिबिया, ट्युनिशिया, मोरोक्को, अल्जेरिया आणि घाना ही राज्ये एकापाठोपाठ

स्वतंत्र झाली.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मध्य आफ्रिकेतील आयव्हरी कोस्ट, मादागास्कर, माली यांसारख्या एकूण १२ फ्रेंच वसाहतीही स्वतंत्र झाल्या. त्याचबरोबर संयुक्त राष्ट्रांच्या विश्वस्त मंडळाच्या देखरेखीखालील कॅमेरून, सोमालिया इत्यादी वसाहती तसेच विविध युरोपीय राष्ट्रांच्या वर्चस्वाखालील इतर वसाहतीही स्वतंत्र झाल्या.

या सगळ्या राष्ट्रांपैकी अल्जेरियाला मात्र कडवा संघर्ष करावा लागला. १९६२ मध्ये सार्वमताच्या आधारावर अल्जेरियाला स्वातंत्र्य मिळाले. टांगानिका व झांजीबार यांचे 'टांगानिया संयुक्त प्रजासत्ताक' या नावाने एप्रिल १९६४ मध्ये एकत्रीकरण झाले.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या अगोदरच्या काळात इटलीने इथिओपिया, लिबिया जिंकले आणि हा प्रदेश स्वतःच्या साम्राज्याला जोडला. मुसोलिनी या इटलीच्या हुकूमशहाने लिबिया व इथिओपिया या प्रदेशातून इजिप्त व ब्रिटिश वसाहतींवर हल्ला केला होता.

दुसऱ्या महायुद्धात आफ्रिकेतील युद्धक्षेत्राचा विस्तार उत्तरेत मोरोक्को व लिबियापासून पूर्वेस इथिओपिया व सोमालीलँड पर्यंत होता. इटलीमुळे आणि जर्मन सेनापती रोमेल याच्या चढाईमुळे ब्रिटिशांच्या आफ्रिकेतील साम्राज्यास धोका निर्माण झाला. यावेळी ब्रिटिश सैन्यात सामील असणाऱ्या भारतीय सैनिकांनी पराक्रमाची शर्थ केली. आफ्रिकेत ब्रिटिश सैन्याने इटली व जर्मनीच्या संयुक्त फौजांना मागे हटवले. १९४५ मध्ये महायुद्ध संपताच जर्मनी-इटलीस आफ्रिकेतील आपल्या वसाहती गमवाव्या लागल्या.

चर्चा करा.

आशिया आणि आफ्रिका खंडात ब्रिटिशांच्या वसाहती कोठे होत्या याची यादी करा व त्या वसाहती केव्हा व कशा स्वतंत्र झाल्या याबाबत गटचर्चा करा.

दुसरे महायुद्ध संपताच निर्वसाहतीकरणास अधिकच वेग आला. आशिया-आफ्रिका खंडात स्वातंत्र्य चळवळींचे वारे वेगाने वाहू लागले. या खंडांमध्ये

जागरूकता वाढली. कालौघात या दोन्ही खंडातील अनेक देश स्वतंत्र झाले. या राष्ट्रांकडे अमेरिका-रशिया यांचे लक्ष होतेच. या नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांना आपल्या गटात सामील करून घेण्याची स्पर्धा महासत्तांमध्ये सुरू झाली.

पुढील पाठात आपण 'शीतयुद्ध' आणि त्याचे भारतावरील परिणाम याविषयी माहिती घेणार आहोत.

❁❁❁ स्वाध्याय ❁❁❁

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पूर्ण विधाने पुन्हा लिहा.

१. पहिल्या महायुद्धात ..... व तुर्कस्तान या राष्ट्रांचा पराभव झाला.
(अ) अमेरिका (ब) फ्रान्स
(क) इंग्लंड (ड) जर्मनी
२. १९३५ मध्ये ..... भारतापासून वेगळा करण्यात आला.
(अ) म्यानमार (ब) श्रीलंका
(क) मालदीव (ड) इराण
३. १९४७ मध्ये पहिली ..... परिषद भरवली गेली.
(अ) ऐक्य (ब) आशियाई
(क) अटलांटिक (ड) मॅंचेस्टर

(ब) पुढील संचामधील 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. बांडुंग	- बांडुंग परिषद
२. पॅरिस	- १९१९ मधील पहिली अखिल आफ्रिका ऐक्य परिषद
३. लंडन	- १९०० मधील अखिल आफ्रिका ऐक्य परिषद
४. मॅंचेस्टर	- आशियाई ऐक्य परिषद

प्र.२ दिलेल्या कारणांपैकी योग्य कारण निवडून विधान पूर्ण करा.

१. दुसऱ्या महायुद्धकाळात आफ्रिकेतील स्वातंत्र्य चळवळ अधिक तीव्र झाली. कारण -
(अ) आफ्रिकेतील वसाहतींनी परकीयांचे वर्चस्व झुगारून टाकले.
(ब) आफ्रिकेत पाश्चात्य शिक्षणपद्धती होती.
(क) दुसऱ्या महायुद्धकाळात इंग्रज व फ्रेंचांनी वसाहतींना काही अधिकार द्यायला सुरुवात केली.
(ड) पाश्चात्य देश दुसऱ्या महायुद्धात गुंतले.

प्र.३ टीपा लिहा.

१. बांडुंग परिषद
२. आफ्रिकी ऐक्य कल्पना

प्र.४ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. ब्रिटिश आणि म्यानमार यांच्यात तीन युद्धे झाली.
२. दुसरे महायुद्ध संपताच निर्वसाहतीकरणास अधिकच वेग आला.

उपक्रम

आंतरजालाच्या (इंटरनेट) साहाय्याने आशिया आणि आफ्रिका या खंडातील फ्रेंच वसाहतींविषयी माहिती मिळवा.

